

КАЗАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ АБАЙ

«TURKIY XALQLARNING MA'NAVIY INTEGRATSIYASI: TILI, ADABIYOTI, MADANIYATI»

MAVZUSIDAGI II XALQARO ILMIY-NAZARIY KONFERENSIYA

TOSHKENT - 2025

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**«TURKIY XALQLARNING MA'NAVIY
INTEGRATSIYASI: TILI, ADABIYOTI,
MADANIYATI»**

**MAVZUSIDAGI II XALQARO ILMIY-NAZARIY
KONFERENSIYA MATERIALLARI**

TOSHKENT - 2025

Mazkur ilmiy maqolalar to'plamida «Turkiy xalqlarning ma'naviy integratsiyasi: tili, adabiyoti, madaniyati» II Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari jamlangan. Maqolalarda turkiy tillarning rivoji va o'zaro o'xshashliklarini, umumiy adabiy merosimizni ilmiy asosda chuqur o'rganish; madaniy aloqalarni zamonaviy texnologiyalar orqali kengaytirish; tarjima va adabiy almashinuv orqali xalqaro miqyosda muloqotni kuchaytirish; raqamli platformalar orqali integratsiyani amalga oshirishga oid fikrlar yoritib berilgan. To'plamdan dunyo bo'yicha taniqli turkiyshunos olimlar, metodistlar, o'qituvchilar hamda ToshDO'TAU iqtidorli talabalarining maqolalari ham o'rin olgan.

To'plam til va adabiyot ta'limi bilan shug'ullanuvchi professor-o'qituvchilar, shu sohaning tadqiqotchilari, magistrant va talabalarga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

G.Asilova – *pedagogika fanlari doktori (DSc), professor.*

G.Norimova – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent.*

Tahrir hay'ati:

S.Muhamedova, S.Qambarova, O.Turaqulova,
Y.Shirnova, M.Yo'ldosheva.

Mazkur to'plam matni Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2025-yil 2-iyundagi 10-sonli majlisida muhokama qilinib, nashrga tavsiya qilingan.

Izoh: Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflar o'zlari mas'uldirlar.

ээ. Хиазмдуу түзүлүштөгү кайталоолор көркөм стилдин бардык жанрларында колдонулуу менен кептин көркөмдүүлүгүн арттырат. Сүйлөмдүн стилистикалык маанисин жогорулатат.

Адабияттар:

1. Александров Д.Н. Риторика.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 534 б.
2. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. -6-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2005. – 448 б.
3. Москвин В.П. Стилистика русского языка. Теоретический курс. – Ростов-на Дону-2006. 630 б.
4. Романова Н.Н. Филиппов А.В. Стилистика и стили. Москва-2006. 416 б.
5. Скребнев Ю.М. Фигуры речи. // Русский язык: энцикл. - М., 1997. - 597-598 бб.
6. Соловьева В.С. Антитеза в хиазмах Блока. // Рус.яз.в шк. - 1980. -№6. - 47-52 бб.

DOI: 10.52773/tsuull.conf.2025/OBGM3528

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ TARİXİ MİSSİYASI

Musayev Dəyanət Musa oğlu,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan DövlətPedaqoji Universitetinin dosenti,
Türkoloji Mərkəzinin Türk tarixi bölməsinin müdiri,
Dayanat.Musayev@adpu.edu.az
ORCID ID:0000-0001-8503-224

Xülasə. Məqalədə I Türkoloji Qurultayın hazırlanması, keçirilməsi və tarixi missiyası araşdırılır. Qurultayın məqsədləri və bu məsələdə Sovet İttifaqının əsl niyyəti təhlil olunur. Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan mühüm məsələlər və elmi məruzələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Məqalədəmüasir dövrdə vahid türk əlifbasının qəbulu məsələsinə də baxılır. Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, orta q milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş üfüqlər açan ictimai tədbirdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalıların fəal iştirakı ölkədə təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya, maarifçilik sahəsində böyük elmi-yaradıcı qüvvələrin meydana çıxmasından və formalaşmasından xəbər verir. Qurultay heç bir seçkili orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay biblioqrafik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsədəuyğunluğunu qəbul etdi. Məqalənin sonunda I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: *türk xalqları, latın əlifbası, türkologiya, türk cümhuriyyətləri, yazı, müasir, türkoloji qurultay.*

Annotatsiya. Maqolada Birinchi Turkologik Qurultoyga tayyorgarlik, o'tkazish va tarixiy missiyasi ko'rib chiqiladi. Qurultoyning maqsadlari va Sovet Ittifoqining bu boradagi haqiqiy niyatlari tahlil qilinadi. Kongress kun tartibida muhokama qilingan muhim masalalar va ilmiy ma'ruza natijalari umumlashtiriladi. Maqolada zamonaviy davrda yagona turkiy alifboning qabul qilinishi masalasi ham ko'rib chiqiladi. Birinchi Turkologik Qurultoy turkiy xalqlarning ilmiy-madaniy birligi, umumiy milliy-ma'naviy qadriyatlarini rivojlantirish uchun keng ufqlar ochadigan ommaviy tadbirdir. Birinchi Turkologik Qurultoyda ozarbayjon ziyolilarining faol ishtirok etishi mamlakatda nafaqat tilshunoslik, balki adabiyot, tarix, madaniyat, xalq og'zaki

ijodi, etnografiya, mərifət kəbi sohalarda ham katta ilmiy-ijodiy kuchlar vujudga kelgan va shakllanganidan dalolat beradi. Qurultoy hech qanday saylangan organni ortda qoldirmay, turkologiyaga oid materiallarni to'plash va tizimlashtirish, qo'lyozmalarni yozib olish va saqlash, mahalliy shevalarni o'rganish va hokazolarga e'tibor qaratdi. U barcha turkiy respublika va viloyatlarga mahalliy Turkologik qo'mitalar tashkil etishni tavsiya etish bilan kifoyalandi. Qurultoy bibliografik nodir narsaga aylangan va hozirda yagona bo'lgan Radlovning turkiy shevalar lug'atini qayta nashr etishni maqsadga muvofiq deb topdi. Maqolaning oxirida Birinchi Turkologik Qurultoyning tarixiy ahamiyati umumlashtiriladi.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, lotin alifbosi, turkologiya, turkiy respublikalar, yozuv, zamonaviy, turkologik kongress

Abstract. The article examines the preparation, holding and historical mission of the First Turkological Congress. The goals of the Congress and the true intention of the Soviet Union in this matter are analyzed. The important issues discussed on the agenda of the Congress and the results of scientific reports are summarized. The article also considers the issue of the adoption of a single Turkic alphabet in the modern era. The First Turkological Congress is a public event that opens up broad horizons for the scientific and cultural unity of the Turkic peoples and the development of common national and spiritual values. The active participation of Azerbaijani intellectuals in the First Turkological Congress indicates the emergence and formation of great scientific and creative forces in the country not only in the field of linguistics, but also in the fields of literature, history, culture, folklore, ethnography, and enlightenment. The Congress did not leave behind any elected body and was content with recommending that all Turkic republics and regions organize local Turkological Committees for the collection and systematization of materials on Turkology, registration and preservation of manuscripts, study of local dialects, etc. The Congress recognized the expediency of republishing Radlov's dictionary of Turkic dialects, which has become a bibliographic rarity and is currently the only one. At the end of the article, the historical significance of the I Turkological Congress is summarized.

Keywords: Turkic peoples, Latin alphabet, Turkology, Turkic republics, writing, modern, Turkological congress.

I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun bir halidi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi. Ölkəmiz həmin dövr üçün geniş mənada türkologiyanın əsas mərkəzlərindən biri idi.

Qeyd edək ki, 1920-ci ildə Şərq xalqlarının Birinci Qurultayı da məhz Bakıda keçirilmişdir. Həmin tədbir nəticəsində Azərbaycanın türk-müsəlman dünyasında əhəmiyyətli mövqeyi və böyük intellektual potensialı diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycanlı ziyalıların Şərq xalqlarının Qurultayındakı Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirakı ölkəmizdə yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnografiya və maarifçilik sahəsində də böyük elmi və yaradıcı qüvvələrin yetişib formalaşdığını nümayiş etdirir. Birinci Türkoloji Qurultayda keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrində, geniş bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının mədəni həyatı üçün bir sıra global məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bu toplantıda yaxın gələcəyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilmiş və ən başlıcası keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri işlənilib hazırlanmışdır.

I Türkoloji qurultayda iştirakçılar tərəfindən müqayisəli türkoloji dilçilik məsələlərində diqqət ayrılmışdır. İstər müqayisəli dilçilik, istərsə də müqayisəli türkoloji dilçilik tarixi-genetik qohumluq kimi anlaşılan dil qohumluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə səy göstərir. Ulu dillərin bərpası, dillərin, dil ailələrinin və onların qruplarının tarixində diaxron proseslərin tədqiqi ilə məşğul olur. Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə hakim mövqe tutmuş müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri I Türkoloji Qurultay kimi elmi məclisdə də diqqətdən kənarda qala bilməzdi. Qurultayda bu barədə söylənmiş fikirləri İ.Tahirov iki qrupda birləşdirir: 1. Türk dillərinin özləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi; 2. Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi (3, s. 72).

Türkologiya türk və türkdilli xalqların keçmişində, bu günün də və gələcəyində dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, mənəvi və maddi mədəniyyətini öyrənən elmi humanitar fənlər məcmusudur. Azərbaycanda şərti olaraq türkoloji adlandırılan bilən ilk tədqiqatlar XVII əsrə, yerli alimlər tərəfindən tərtib edilmiş fars-türk və türk-fars lüğətlərinin meydana çıxdığı vaxta təsadüf edir. Onlardan birinin müəllifi Mehdi Xan Astarabadi idi. Onun XVII əsrdə yazdığı təsirli əsərində 170 səhifəlik geniş müqəddimədə Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarını farsdili ilə müqayisə edərək təsvir etmişdir. Mehdi Təbrizinin 1794-cü ildə yazdığı başqa bir lüğətdə ön söz, qrammatik esse və lüğətin özündən ibarəti. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra ümumən şərqşünaslıq, xüsusəndə türkologiya sahəsində silinməz iz qoyan alimlər yetişdi.

Onların arasında təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada tanınan məşhur ədəbiyyatşünas alim, dilçi, islamşünas, tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq və tərcüməçi, həmyerlimiz (azərbaycanlı) Mirzə Kazımbəy (1802-1870) xüsusi yer tutur. Tanınmış şərqşünas, islamşünas, tarixçi alim V.V.Bartold Mirzə Kazımbəyi "şərqşünaslığının yaradıcısı", görkəmli türkoloq, akademik A.N.Kononovisəonun "Avropa elmini Şərq elmi ilə birləşdirdi" yini yazırdılar. O, Azərbaycan, tatar, türk, ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, alman və ıvrit dillərini mükəmməl bilirdi, danışdı və yazırdı (6).

Latınlaşma ideyası təkcə ərəb qrafikasından istifadə edən və SSRİ-də yaşayan xalqları əhatə etmədi, həm də onun hüduqlarından çox-çox kənara da nüfuz etdi. Digər türk-tatar xalqlarını mədəni inqilaba cəlb etmək üçün Yeni Azərbaycan Əlifbası Komitəsi 1-ci Türkoloji Qurultayın çağırılmasına hazırlaşmağa başladı.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanın paytaxtı Bakıdakı İsmailiyyə sarayında keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

Hələ 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Soveti (Sovnarkom) Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Qurultay məsələsi ilk dəfə bir il əvvəl Azərbaycan tərəfindən qaldırılaraq SSRİ

hökumətinə təqdim edilmişdir. Azərbaycan qrafikasının latın qrafikalı əlifbaya keçidinə icazə verilməsi zərurəti SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərarından altı ay əvvəl SSRİ Elmlər Akademiyası və Ümumittifaq Şərqşünaslıq Assosiasiyası tərəfindən I Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında qaldırılmışdı.

Təşkilat komitəsi "Bülleten" nəşr etdi və onun səhifələrindən Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın hazırlanması ilə bağlı bütün işlərin aparılmasını elan etdi.

SSRİ-nin türk dilli respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən qurultaya 131 nəfər həlledici səsə malik nümayəndə gəlmişdi. Bundan əlavə, qurultayda türk dilli respublikaların və SSRİ-nin digər bölgələrinin elmi və ictimai təşkilatlarından 600 nümayəndə, o cümlədən SSRİ Elmlər Akademiyasının, Şərqşünaslıq Assosiasiyasının, Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunun, Kazan Universitetinin, Bakı Dövlət Universitetinin, Daşkənd Universitetinin, Leningrad Universitetinin nümayəndələri iştirak edirdi.

İclasda Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakılar seçilmişlər: Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Həbib Cəbiyev, Mustafa Quliyev, Nikolay Aşmarin, Əziz Qubaydulin, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Məmmədzadə, Ziefeldt Artur Rudolfovich, Pənah Qasimov, Müseyib İlyasov, Cəlil Məmmədzadə, Fərid Xurşid, Həmid Sultanov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, İbrahim Rza Şəbustari, Həsən Musayev və qurultayın yeganə qadın üzvü Ayna Sultanova.

Məşhur şərqşünas, tarixçi-alim, akademik V. Bartold, akademik S. Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor T. Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən İ. Naqovitsın, professor B. Çobanzadə, professor A. Samoylovich, Qazaxıstandan A. Baytursinov, Yakutiya dan İ. Baraxov, şərqşünaslar Assosiasiyasından İ. Borozdin və M. Pavlovich, Tatarıstandan Həlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan C. Qorxmazov, Özbəkistandan İ. Naxamov, Qara-Qırğızıstandan K. Tınıstanov, Türkmənıstandan R. Berdiyev, Krımdan O. Akçokraklı, Şimali Qafqazdan Umar Əliyev və b. iştirak etmişlər. Bundan başqa, Azərbaycan və digər respublikaların nümayəndə heyəti adından Əlibəy Hüseynzadə, Mustafa Quliyev, V. Banq, akademik Nikolay Marr, Anatoliy Lunaçarski və Vilhelm Tomsen Konqresin Rəyasət Heyətinin fəxri üzvləri seçildilər (1).

Onlardan başqa konqresin işində aşağıdakı əcnəbi elm adamları iştirak edirdilər: Türkiyədən nümayəndələr Sami Rufet, Nejb Asim, Fuad Raif, Bursalı Mehmed Tahir bəy, Ferid Xursud, Şəmsəddin bəy, Ethem Bəy, Almaniyadan nümayəndələr Teodor Menzel, Muth Hartmann, Gize, Paul Vitek, Volter Radebold, Villi Banq Kaup, Qeorq Yakob, Q. Ştümme, Macarıstandan olan nümayəndələr Dyula Mesaroş, İğnaç Kunoş, Dyula Nemet, Bernat Munkaçı, M. Horten, İrandan olan nümayəndələr Məcid Soltane, İbrahim Şəbistari, Fransadan nümayəndə J. Denis, İtaliyadan nümayəndə L. Bonelli, Finlandiyadan nümayəndə Setele, İsveçdən nümayəndə Sven Hedin.

Qurultayda türklərin və bütövlükdə türk dünyasının tarixi, dili, əlifbası, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və digər mövzularla bağlı ümumilikdə 14 məsələ üzrə 40-a yaxın məruzə dinlənildi. Qurultayın gündəliyinə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişaf yolları və latın əlifbası əsasında yazılmalı bağlı məsələlər daxil edilib.

Birinci Türkoloji Qurultayda türk dillərinin aşağıdakı yeddi mühüm məsələsi müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar imzalanmışdır:

1. əlifba haqqında məsələ;
2. orfoqrafiya problemi;
3. terminologiya məsələsi;
4. təhsil metodologiyası məsələsi;
5. qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və müdaxiləsi problemləri;
6. türk dillərinin ədəbi-lingvistik problemləri, o cümlədən vahid ədəbi dil məsələsi;

7. Türk dillərinin protodil nəzəriyyəsi və tarixi problemləri (2).

Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ərəb əlifbasında islahatların aparılması və latın qrafikalı əlifbanın qəbulu, türk-tatar xalqları üçün milli terminologiyanın və ədəbi dilin yaradılması məsələləri müzakirə olunub.

Qurultay yeni əlifbanın ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki üstünlüyünü, onun "böyük mədəni, tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini" qəbul edərək, Azərbaycanda və SSRİ-nin digər rayon və respublikalarında (Yakutiya, Kabardin-Balkariya) yeni latın qrafikalı əlifbanın tətbiqini böyük bir müsbət əlamət kimi qeyd etdi.

Konqres zamanı bir çox elmi məruzələr dinlənilib, onlardan bəziləri xüsusi diqqətə layiqdir. Diqqət çəkən məruzələr arasında V.V.Bartoldun "Tarixin müasir vəziyyəti və türk xalqlarının öyrənilməsinin vəzifələri", S.F.Oldenburqun "Türk xalqları arasında etnoqrafik tədqiqat metodları", A.A.Müllerin "Türk xalqları arasında təsviri obrazlar sənəti haqqında", F.Köprülüzadənin "Türk xalqları arasında ədəbi dillərin inkişafı", A.N.Samoyloviçin "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və gələcək vəzifələri", B.Çobanzadənin "Türk dialektlərinin sıx əlaqəsi haqqında", H.Zeynallının "Türk dillərində elmi terminoloji sistem haqqında". "Qədim türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və perspektivləri" S.Yu. Malova, "Türk dillərində orfoqrafiya" Fərhad Ağazadə, "Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri", N.F. Yakovlevin "Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri", Ç.Məmmədzadənin "Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında", Kemanovun "Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları", N.N.Poppenin "Türk dillərinin Altay dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin tarixi və hazırkı vəziyyəti", H.Şerfanın "Ərəb və latın yazısının türk-tatar xalqları üçün tətbiqi sualları", T.Menzelin "Balkan türk ədəbiyyatının öyrənilməsinin nəticələri və perspektivləri" və bir çox başqa

məqalələri qeyd etmək olar. Bu təqdimatlar Qurultayın işinə dərinlik və zənginlik qatmışdır.

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd edilməsində Qurultayın nümayəndələri də iştirak etmişdilər. Qurultay II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul etsə də, məlum səbəblərdən bu qərar həyata keçirilmədi.

Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm vəzifələrindən biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid idi. Türk dünyasında bu ideyanı ilk həyata keçirən Azərbaycan olmuşdur. 1922-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan SSR-də əlifba yazısının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədi ilə Səmədaga Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbasının Tətbiqi Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi olaraq latın əlifbasına keçib.

1928-ci ildə Qazi Mustafa Kamal Atatürkün (Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu) təşəbbüsü ilə aparılan dil islahatından sonra Türkiyə latın əlifbasına keçdi, 1929-cu ildən isə qurultayın qərarı ilə Sovet İttifaqına daxil olan digər türk respublikaları ortaq latın əlifbasından istifadə etməyə başladılar.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan tamamilə latın əlifbasına keçib. Birinci Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq həmin il digər türkdilli xalqlar və cümhuriyyətlərlə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasına keçdi. Bu keçid xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında, türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu "ssenari"ni yaddaşlardan silmək üçün kütləvi kitab yandırma kampaniyası da aparıldı.

Qurultay heç bir seçkilə orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay biblioqrafik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsədəuyğunluğunu qəbul etdi.

Tezliklə latın qrafikası xalqların sürətləndirilmiş yaxınlaşması və birləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başlayan Sovet rəhbərliyini qane etmədi. 1939-cu ildə bu proses (latın əlifbası ilə bağlı) Sovet İttifaqının o zamankı lideri Stalin rejiminin təzyiqi ilə dayandırıldı. Bu siyasətə uyğun olaraq SSRİ xalqlarının bütün dillərinin kiril əlifbasına əsaslanan yazıya keçirilməsinə başlanıldı.

Qurultaydan dərhal sonra Azərbaycanda bu tarixi hadisə ilə bağlı sənədli film çəkildi. 1926-cı ildə "Birinci Türkoloji Qurultay" filmi nümayiş olundu. Bu Azərbaycanda keçirilən ilk türkoloji qurultaydan bəhs edən ilk film idi.

Filmə Türkoloji Qurultayın işi, türk xalqları tərəfindən yeni latın əlifbasının qəbulu, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatı və dili ilə bağlı məsələlərlə bağlı qurultayın yekdil qərarları yer aldı.

Qurultayın ən fəal iştirakçılarından olan gənc azərbaycanlı alim, professor Bəkir Çobanzadə yazırdı: "İndiyə qədər Şərqi qaranlıqından istifadə edən Qərb imperialistlərinin əlində istismar və müstəmləkəçilik siyasəti vasitəsi kimi

xidmət edən türkologiya bundan sonra bəşər sivilizasiyası tarixinin ən naməlum, eyni zamanda maraqlı sənədləri üzərində birgə işləyərək vicdanlı və ciddi insanların təfəkkürünün qiymətli nəticəsi olacaqdır. Türkoloqların qurultayı bəşəriyyətin geridə qalmış hissəsini müasir sivilizasiyanın ən yaxşı hissəsi ilə birləşdirən beynəlmiləçiliyə doğru atılan yeni addımdır və bəşər mədəniyyəti tarixində öz yerini tutacaqdır”.

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadəyə də geniş yer verilirdi. Qurultayın qərarına əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. İri kitab yandırma kampaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədi güdürdü.

Qurultayın qərarı ilə Sovetlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçildi. Bəzi türk respublikalarında bu keçid daha erkən tətbiq olundu. Belə ki, 1927-ci il iyulun 3-də Tatarıstan respublikasının partiya təşkilatı "Yeni əlifba"ya keçidi rəsmi şəkildə elan etdi. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçəndən 5 il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbaya keçdi.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kiril əlifbasından istifadəsi qərarı qəbul edildi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi.

30-cu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı pantürkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya edildi və öldürüldü. Bunların arasında Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Akçökraklı, Əhməd Bayrutsunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cəvdetzadə və başqaları var idi. Ümumilikdə qurultayın 100-dən artıq iştirakçısı müxtəlif formada repressiyalara məruz qaldı.

Amma Azərbaycan elminin yüksək potensialını, Azərbaycan rəhbərliyinin mədəni inkişaf problemini həll etməyə hazır olduğunu qeyd alan türkoloqların qurultayı eyni zamanda repressiyaya məruz qalanların qurultayı kimi nəsilərin yaddaşında qaldı. Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçmədi. Milli respublikalarda repressiya qurbanlarına qarşı əsas ittihamlardan biri də onların «burjua millətçilikdə» ittiham edilməsidir. Bolşevik hökumətinin sonradan "xalq düşməni" adlandırdığı şəxslər düşərgələrə göndərilir və ölümə məhkum edilirdi. Onların arasında görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Tağı Şahbazi, Əli Razi, Yusif Vəzir Cəmənzəmənlı, Əhməd Cavad, Azərbaycan pedaqoqu, dilçi, yazıçı, tərcüməçi Sultan Məcid Qənizadə, tanınmış dövlət və siyasət xadimləri Qəzənfər Musabəyov və Dadaş Bünyatzadə,

Azərbaycan səhnəsinin aparıcı aktyorları Ülvi Rəcəb Şaşıkaşvili və Abbas Mirzə Şərifzadə, türkoloq-alim, professoru Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Osman Ağçoğrağcı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cövdət-zadə və b. var idi. Ümumilikdə 100-dən çox Qurultay iştirakçısı müxtəlif repressiyalara məruz qalıb.

Məhz qurultayda iştirak etdiyi üçün 17 Azərbaycan nümayəndəsinin adı var. repressiyalardan əvvəl dünyasını dəyişmiş Səməd ağa Ağamalıoğlu, başqa Azərbaycan nümayəndələrinin hamısı, istisnasız hamısı Stalin repressiyalarının qurbanı olublar. Güllələnən güllələnib, sürgün edilən sürgün edilib, hər halda heç biri qayıtmayıb. Stenoqramdan adları qeyd olunan aşağıdakılardır: Ağazadə Fərhad, Axundov Ruhulla, Qubaydulun Qaziz (Bakıda işləyən tatar alimi), Sultanov Həmid, Xocayev Xəlid Səyid, Çobanzadə Bəkir, Əfəndiyev Sultan Məcid, Musabəyov Qəzənfər, Cəbiyev Həbib, Zeynallı Hənəfi, Zifelt Simumyagi (Bakıda işləyən eston ədəbiyyatçı), Qasımov Pənah, Quliyev Mustafa, Məmməd-zadə Cabbar, Məmməd-zadə Cəmil, Pepinov Əhməd Cövdət, Sultanova Ayna.

Məlumdur ki, 1937-1938-ci illərdə repressiya qurbanlarının ümumi sayı 80 min nəfərdən çox idi.

1976-cı il aprelin 28-də Türkmənistan SSR Elmlər Akademiyasının Məxsumkuli adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda Birinci Türkoloji Qurultayın 50 illiyinə həsr olunmuş "Türkmən filologiyasının aktual problemləri" mövzusunda gənc filoloqların ikinci respublika konfransı keçirilmişdir.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkatı başladı. Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçib. Qazaxıstan və Qırğızıstan bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmək niyyətindədir, lakin Rusiya Federasiyasının müxtəlif türk birləşmələri Rusiya prezidentinin veto hüququna görə bunu edə bilmir.

Birinci Türkoloji qurultay dövlət səviyyəsində öz qiymətini Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra almışdır. 2005-ci il noyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

2015-ci ildə Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi dövlət səviyyəsində qeyd olundu. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il fevralın 18-də Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, 2016-cı il noyabrın 14-də və 15-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) I Türkologiya Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilib (AMEA) Birinci Türkoloji Qurultayın ideya və çağırışları milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında, elmi-mədəni inteqrasiyada mühüm rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş üfqlər açan ictimai tədbirdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalıların fəal iştirakı ölkədə təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya, maarifçilik sahəsində böyük elmi-yaradıcı qüvvələrin meydana çıxmasından və formalaşmasından xəbər verir.

Hazırda Azərbaycanda türkşünaslıq əsasən dilçilik, ədəbiyyat, şərqşünaslıq, folklor institutlarında, qismən də AMEA-nın arxeologiya və etnoqrafiya, tarix, əlyazmalar və bəzi digər bölmələrində aparılır. Türkologiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Slavyan Universitetinin türkologiya kafedralarında intensiv şəkildə öyrənilir.

2024-cü ildə Bakıda Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Dilçilik Cəmiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə sentyabrın 9-dan 11-dək Ortaq Türk Əlifbası Komissiyasının üçüncü iclası öz işini uğurla başa vurdu. Türk Akademiyası Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyəni birləşdirən Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Bundan əlavə, Macarıstan və Özbəkistan müşahidəçi statusuna malikdir. Təşkilatın baş qərargahı Astanada yerləşir və əsas məqsədi türk ölkələri və regionları arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir (8).

Komissiyada ətraflı müzakirələr aparılıb, gələcək inkişaf tələb edən aspektlər müəyyən edilib. Gərgin iş nəticəsində vahid türk əlifbası təklifi razılaşdırıldı. Türk dünyası ölkələri latın əlifbasına əsaslanan 34 hərfdən ibarət vahid əlifbanın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul ediblər. Bu, Türk Dövlətləri Təşkilatının Bakıda təşkil etdiyi komissiyanın üçüncü iclasından sonra məlum olub (7).

2024-cü il sentyabrın 11-də Türk Dövlətləri Təşkilatının xüsusi olaraq yaratdığı ortaq türk əlifbası komissiyası onun yenilənmiş variantını qəbul edib.

Mütəxəssislərin fikrincə, vahid əlifbanın hazırlanması türk ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahələrində daha sıx əməkdaşlıq istiqamətində mühüm addım olacaq. Türk Akademiyası bu nailiyyətin tarixi əhəmiyyətini vurğulayır, elm və təhsil müəssisələrini təşəbbüsü dəstəkləməyə və onun həyata keçirilməsinə kömək etməyə çağırır.

Ortaq türk əlifbasının inkişafı türk xalqlarının dil irsini qoruyub saxlamaqla, onların qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığına təkan verir. Ortaq türk əlifbasının yaradılması türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, onların dillərinin qorunub saxlanmasına da töhfə verəcək.

Bu gündə türkdilli xalqların yaxınlaşması və ortaq türk tarixinin yaranması yolunda davamlı işlər aparılır. Beləki, 31 mart 2025-ci il tarixində Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan liderləri üç ölkənin dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında tarixi Saziş imzalayıblar. Xucənd Bəyannaməsi adlanan "Sərhəd qovşağı haqqında" Saziş və "Əbədi dostluq" haqqında bu mühüm sənədləri prezidentlər Emoməli Rəhmon, Sadır Japarov və Şavkat Mirziyoyev imzalayıblar. Bu sənədlər Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında mehriban qonşuluq

münasibətlərinin və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsini simvolizə edir. Bu saziş həm regional əməkdaşlığın, həm də mehriban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin, infrastruktur və iqtisadi layihələrin birgə həyata keçirilməsinə, regionun turizm imkanlarının genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir (5).

Bir çox alimlərin və siyasətçilərin təbiri ilə desək, XXI əsr türk dilli xalqlarının əsri olacaqdır. Ortaq türk əlifbasının qəbulu və “Əbədi dostluq” haqqında mühüm sənədlərin imzalanması qardaş türk dilli ölkələr arasında möhkəmlənən dostluq, mehriban qonşuluq, qarşılıqlı etimad və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin mühüm rəmzinə çevriləcək.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva Z.Ə. Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət (Tətəbbü): Azərbaycanda elmin inkişaf tarixindən, Bakı, Elm, 2021. 108 s.
2. Qasimov C.Ə. Bəkir Çobanzadə: monoqrafiya, Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, 2018. - 328 s.
3. Tahirov İ. I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. “Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı, 2016. S. 72-75
4. Turan A. XX əsr - fəryadın metafizikası / A. Turan; red., ön sözün müəll. E. S. Akimova. - Bakı: Elm və təhsil, 2017. - 424 s.
5. Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızistan liderləri dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında sənəd imzalayıb, 31.03.2025, <https://www.xalqqazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>
6. Агаев Н. Форум отложенных надежд, Азербайджанские известия, 2016, 25 февраля, с.3.
7. Жанбирова А. Страны тюркского мира приняли единый алфавит из 34 букв на основе латиницы, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>
8. Мустафаев Ш. Глава Тюркской академии: единый тюркский алфавит важен для языкового и духовного единства, <https://www.aa.com.tr/ru>

V SHU'BA. MADANIY HAMKORLIKNING TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI: TIL VA ADABIYOT	
Бердин Азат Тагирович. ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ В ГЕНЕЗИСЕ УММЫ В ТЮРКСКИХ РЕСПУБЛИКАХ РОССИИ: ОПЫТ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИСТОРИЧЕСКИХ СМЫСЛОВ	375
Gahrmanov Sabuhi Adil oglu. THE AIM OF AZERBAIJANISM AND DISSIDENTISM IN KHALIL RZA ULUTURK'S ARTISTIC CREATIVITY	388
Гайфуллина Миляуша Фаниловна, Абдуллина Лилия Бакировна. ПОЭТИКА ДОМА В РАННЕЙ ПРОЗЕ Л.Н. ТОЛСТОГО (НА МАТЕРИАЛЕ АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ТРИЛОГИИ «ДЕТСТВО», «ОТРОЧЕСТВО», «ЮНОСТЬ»)	396
Gözde GÜNGÖR. ABDULLA KAHNAR'IN MAHALLE ADLI HİKÂYESİNDE İDEOLOJİK ÖZNELEŞME SÜRECİ	405
Həsənova Könül Nəriman qızı. POEZİYANIN ÇOXNÖQTƏ İLƏ İŞARƏLƏN LƏKSİK VAHİDLƏRİNDƏ FORMAL QƏNAƏTİN ANLAMA MODELƏRİ	412
Ishonxanova Iroda Abduvaxitovna. ALEKSANDR BOROVKOV – ALISHER NAVOIY TADQIQOTCHISI SIFATIDA	419
Ebru KABAĞÇI. TÜRKİYE'DE EĞİTİM ALANINDA YAZILAN LİSANSÜSTÜ TEZLERDE BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİNE YÖNELİK İLGİNİN SEYRİ (2000–2025): AKADEMİK PERSPEKTİFTEN KÜLTÜREL BÜTÜNLEŞMEYE BİR BAKIŞ	427
Кожоева Гулжамал Жайлообаевна. ХИАЗМДУУ КАЙТАЛООЛОРДУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	439
Musayev Dəyanət Musa oğlu. BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY VƏ TARİXİ MİSSİYASI	446
Mirzəzadə Rəqsanə. BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA İŞTİRAK EDƏN ÖZBƏK NÜMAYƏNDƏLƏRİ	456
Гулноз Сатторова. МУСТАЙ КАРИМ: ШАХС ВА ИЖОД УЙЃУНЛИГИ	461
NərmİN Rəhİmovna. RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİNİN “ÇALIKUŞU” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ	465
Юсупов Ильшат Фаритович. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА НА МАТЕРИАЛЕ ЗАУРАЛЬСКИХ РАЙОНОВ БАШКОРТОСТАНА	471
Р.А. БАЗАРБАЕВА. КӨРКЕМ МƏТІНДІ ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ КОМПЕТЕНЦИЯСЫН ДАМУ	478
Inogamova Nargiza Shavkatovna. LINGVOKULTUREMALARNING TIL VA ADABIYOT TA'LIMI JARAYONIDAGI ROLI XUSUSIDA	482
Ranjiyeva Zilola. TILNING PARAMEOLOGIK FONDI	489
Musayeva Sarvinoz. YOZMA NUTQDA IMLOVIY XATOLAR: SABAB VA OQIBATLARI	490
Луана Саттарова, Фания Сулейманова. ПРОБЛЕМА «НЕВЫРАЗИМОГО» В ДНЕВНИКАХ 50-Х ГГ.	493

